

Præstekonventet i Roskilde i 1840'erne

– også et led i demokratiseringen af Danmark

Af Gorm Bruun Hansen

Enevælden i Danmark gik på hæld i 1830-1840'erne. Et af tegnene herpå, men samtidigt også en af drivkræfterne, var **De rådgivende Stænderforsamlinger**, som mødtes fra 1835. De vigtigste var Stænderforsamlinger for Østifterne, som holdt møde i Roskilde hvert andet år i perioden 1835-1848. Møderne, der varede ca. 2 måneder, forgik i Det kongelige Palæ ved siden af Domkirken. En stor del af landets intelligentsia, kommende centrale politikere samt embedsmænd skabte her vigtige forudsætninger for det senere demokrati. Byen må have summet af diskussioner.

Fra 1844 mødtes hvert år en dag i maj-juni **Sjællands Stifts almindelige Skolemøder**¹ Her drøftede lærere fra hele stiftet pædagogiske og faglige, men også skolepolitisk forhold. Møderne foregik i 1840'erne i Solemnitetssalen på Katedralskolen. Debatten på disse møder var bl.a. inspireret af de politiske debatter på Stænderforsamlingerne.

Konventet stiftes

Stænderforsamlingerne åbnedes altid med en indledende gudstjeneste i domkirken. I 1842 skete det den 7. juli. I forlængelse heraf samledes en del præster, som gerne ville "tale videre" sammen bagefter, men som savnede et forum om kirkelige anliggender. De enedes om at forsøge at indkalde de gejstlige i stiftet. Pastor E. H. Holst fra Jystrup formulerede i *Berlingske Tidende* og *Roskilde Avis* en indbydelse til et møde 21/7. På dette møde blev Roskilde Konvent så stiftet af 20 præster.²

Præstekonventer

Konventer var kendt fra reformationstiden, men de sygnede efterhånden hen for så i det 19. århundrede at få en vis opblomstring.³

Der blev dannet en del præstekonventer i perioden 1834-1848. De var alle private kollegiale sammenkomster og repræsenterede dermed præstestanden. Et forholdsvist markant var det lille Sydvestsjællands Broderkonvent fra 1837

Gorm Bruun Hansen, f. 1947, pens. gymnasielektor. Lokallhistorisk forfatterskab.

*P.C. Kierkegaard
(1805-1888), efter foto
i Kongelige Bibliotek.*

med 12 medlemmer i et område med stærk gudelig bevægelse. I løbet af 1840'erne opstod flere andre stiftskonventer samt herredskonventer overalt i Sjællands Stift. Interessen for generelle kirkepolitiske forhold var tydeligt kraftigt stigende.

Fyns biskop N. F. Faber stiftede i 1834 i alt 10 præstekonventer i hele sit stift, hvilke han brugte som rådgivende forsamlinger ved religiøse og kirkepolitiske spørgsmål.⁴ Københavns gejstlige Konvent blev dannet 1843 og holdt månedlige møder, hvor også universitetsteologer, som ikke var præsteviede, kunne deltage.⁵ Dette konvent fik sammen med Roskildes en mere offentlig karakter end de øvrige konventer. I 1844 stiftedes Præstekonventet for hele Jylland på basis af de mindre jyske konventer, og samme år opstod Lolland-Falsters Stiftskonvent.

**Mødekalender for De Rådgivende
Stænderforsamlinger i Roskilde:**

- 1/10 1835 - 26/2 1836
- 24/9 - 24/12 1838
- 15/7 - 22/9 1840
- 7/7 - 21/9 1842
- 15/10-21/12 1844
- 15/7 - 21/9 1846
- 26/4 - 12/5 1848

**Mødekalender for Sjællands Stifts alm.
Skolemøder i Roskilde (altid 3. pinsedag)**

- 28/5 1844
- 13/5 1845
- 2/6 1846
- 28/5 1847
- 13/6 1848
- 29/5 1849

Stænderforsamlingerne diskuterede i stigende grad kirkepolitiske spørgsmål, herunder religionsfrihed og sognebåndsløsning.

Stifterne

Blandt deltagerne i det stiftende møde i Roskilde i 1842 var Søren Ortved, domprovst i Roskilde, en del andre fra Roskilde-området, bl.a. A.F. Winding fra Himmelev, C.W. Boesen, kateket fra Roskilde, Lorentz Lorck fra Hvedstrup, Thyge Nørgaard fra Ousted, T.I.C. Grove fra Kirke-Hvalsø og E.H. Holst fra Jystrup samt stiftsprovst E.C. Tryde fra København, som blev formand 1843-47.⁶ E.C. Tryde var i perioden 1843-1853 desuden en meget aktiv formand for Københavns Præstekonvent.⁷

De 2 ledende personer på konventet i 1840'erne blev P.C. Kierkegaard og J.F. Fenger. Peter Christian Kierkegaard. (1805-88), som var broder til Søren Kierkegaard, blev i 1842 sognepræst for Pedersborg og Kindertofte ved Sorø, hvilket vist ikke blev en særlig vellykket præstegerning dér. Han var aktiv i "Sydvestsjællands Broderkonvent" og fik fra sin entré den 4. juli 1844 i Roskilde en dominerende rolle på præstekonventet i kraft af sin lærdom og veltalenhed. Han forsøgte forgæves at blive valgt til Den grundlovgivende Rigsforsamling i 1848 og til det første Folketing i 1849, men han sad i Landstinget 1849-52. I en kort periode 1867-68 var han kultusminister. Han blev som den første grundtvigianer biskop over Ålborg Stift 1856-75. Sygdom, tungsind, en sengelig-

Mødekalender for Roskilde Præstekonvent

- 21/7 1842 i Roskilde i den gamle latinskole omkring et klaver, ca. 20 deltagere
- 20/9 1842. Konstituerende møde, også i Roskilde
- 10/11 1842 i Ringsted Rådstue
- 6/7 1843 i Roskilde i den nye katedralskolebygning
- 11/10 1843 i Ringsted (Rådstuen)
- 4/7 1844 i Roskilde (70 medlemmer til stede)
- 23/10 1844 i Ringsted (42 til stede, nu 95 medlemmer)
- 3/7 1845 i Roskilde (45 til stede)
- 15/10 1845 i Ringsted.
- 9/7 1846 i Roskilde, (50 - 60 deltagere)
- 14/10 1846 i Ringsted
- 8/7 1847 i Roskilde
- 20/10 1847 i Ringsted
- 6-7/7 1848 i Roskilde. Første dag ca. 70 deltagere, anden dag 40
- 12/10 1848 i Ringsted
- 5/7 1849 i Roskilde – samme dag som slaget ved Fredericia!
- 30/10 1849 i Ringsted

gende hustru samt en skizofren og maniodepressiv søn gjorde den sidste del af hans liv tungt.

Johannes Ferdinand Fenger (1805-61) var præst fra 1833 i Lyngby ved Sorø og ligeledes aktiv i Sydvestsjælland Broderkonvent. Han var en af hovedkræfterne i Roskilde Præstekonvent, formand herfor 1842-43 og 1847-49. Hans hovedinteresser var sognebåndsløsning og religionsfriheden. Ved mødet 9/7 1846 holdt han et indlæg: "Hvordan opnår vi religionsfrihed i Danmark", som startede en stor debat. Han var desuden medinitiativtager i 1848 til Selskabet for Danmarks Kirkehistorie samt meget aktiv i salmebogsarbejdet. Han var grundtvigianer, oprindeligt med ønske om at blive universitetslærer.

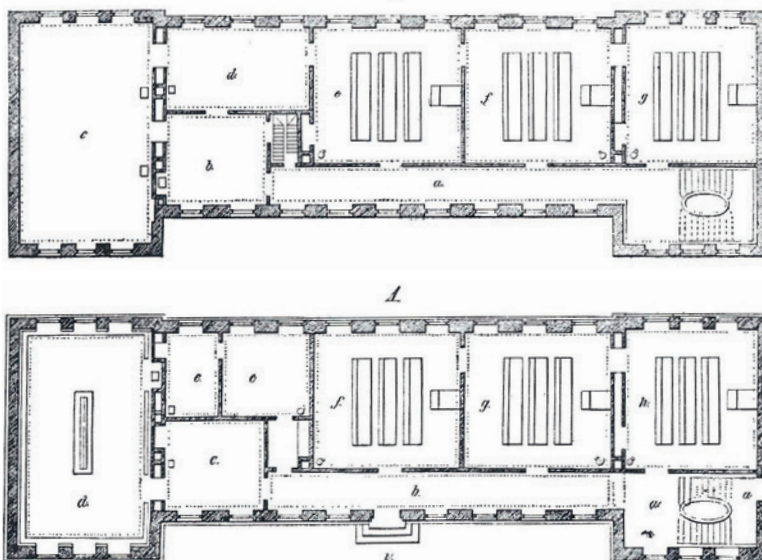
Konventet organiseres

Ved det andet møde 20/9 1842 i Roskilde blev konventets love vedtaget. Formålet blev defineret således: "*at drøfte Sager, som angaar Kirken, Skolen, samt Præsters Embedsvirksomhed og Stilling i det Hele.*"⁸ Enhver ordineret mand fra stiftet kunne blive medlem. Konventet valgte af sin midte formand, næstformand, notarius og kasserer. Kontingentet blev fastsat til 1 rigsdaler årligt. Fra de 20, som stiftede konventet i 1842, voksede medlemstallet efter 4 år til ca. 100.⁹

Man mødtes 2 gange årligt: om sommeren, som regel dagen efter Sct. Hans Landemode i Roskilde, om efteråret i Ringsted. Der var dog 3 møder i grundlæggelsesåret 1842. Mødet varede en hel dag med formiddags- og eftermiddags-session. I Roskilde var mødestedet i 1842 Katedralskolens gamle hovedbygning og fra 1843 i solemnitetsalen i den nye skolebygning ligesom de omtalte skolemøder, medens mødestedet i Ringsted var Rådstuen. Man mødtes i 1840'erne altid en tirsdag, onsdag eller torsdag, sikkert også af hensyn til søndagsgudstjenesten hjemme i sognet.¹⁰

Under møderne blev der ført en protokol, som er meget kladdepræget; fra midten af 1840'erne bliver den meget grundig.¹¹ Frem til 1845 blev der uregelmæssigt og forsinket offentliggjort et "tørt" referat i *Berlingske Tidende*, og enkelte gange med notitser i *Roskilde Avis*. Derefter udarbejdedes et grundigt referat tilsyneladende efter manuskript over mange sider i det grundtvigianske tidsskrift *Dansk Kirketidende*, som netop begyndte at udkomme i oktober 1845.¹²

Roskildes Konvent forblev i det 19. århundrede Danmarks største. Det var meget præget af grundtvigianismen. Centraladministrationen med Danske Kancelli og flere bisper,

Arkitekten Jørgen Hansen Kochs plan-
tegninger til den nye
Roskilde Kate-
dralskole 1842. So-
lemnitetssalen er
mod NØ på 1. sal, c
på planen, kaldet
"Store Auditorium".

bl.a. Sjællands Stifts J. P. Mynster, var utilfredse og urolige ved konventerne – de var jo udenfor det enevældige system og kunne blive en trussel.¹³

Roskilde Præstekonvent eksisterer stadig i 2019 som et kollegialt foretagende for præsterne i modsætning til landemødet, som er et officielt møde mellem biskoppen og stiftets provster.

Konventet diskuterer

Tvangsdåb af baptister

På konventets første møde: 21/7 1842 fremførte J.F. Fenger bl.a. "nogle Bemærkninger om Anabaptismen i Danmark", d.v.s. baptismens fremgang i Danmark, som udløste krav om tvangsdåb af baptisters børn, noget mange præster vægrede sig ved. Det blev et af hovedemnerne på alle konventmøder i 1840'erne, og dermed aktualiseredes også religionsfrihed- og statskirkespørgsmålet.

Baptismen kom til Danmark i kølvandet på de gudelige vækkelser i begyndelsen af det 19. århundrede og udviklede

Jakob Kornerups tegning af Katedralskolen 1863.
Solemnitetssalen er bag de øverste vinduer t.v.

J.F. Fenger (1805-1861), tegnet af Frederik Vermehren.

sig til en selvstændig bevægelse i 1830'erne. Den første menighed dannedes 1839 i København, da 9 personer lod sig døbe i Lersøen. Herved dannedes, hvad man måske kan kalde Danmarks første, men illegale frikirke. I løbet af 1840'erne opstod baptistiske menigheder flere steder på Sjælland, bl.a. Vestsjælland, Ishøj og i området mellem Roskilde, Holbæk og Ringsted.¹⁴

Bevægelsen blev forfulgt med sagsanlæg og fængslinger, men Grundtvig talte for religionsfrihed, og det blev støttet af den liberale presse og bevægelse. Staten tillod 27/12 1842 ved Cancellie-Placat om tvangsdåb af baptisters børn, at baptisterne måtte holde forsamlinger, men dekreterede samtidigt, at de lokale præster skulle tvangsdøbe børn fra baptistfamilier. Dåben var registrering og adgangen til det civile enevældige samfund og forudsætning for deltagelse i samfundslivet. Tvangsdåben blev efterlevet af de fleste præster, men der opstod diskussioner blandt præster om, hvordan man skulle forholde sig hertil.

P.C. Kierkegaard blev den første, som kom i konflikt med enevældens statskirke i form af biskop Münster og Danske Kancelli ved allerede i februar 1843 at nægte at tvangsdøbe 2 børn i sit sogn, altså civil ulydighed. Det fik dog ingen konsekvenser for ham, da han blev beskyttet af kongefamilien, især dronning Caroline Amalie, som var stærkt knyttet til Grundtvig. På mødet 15/10 1845 tog konventet sagen op; efter komitearbejde udtalte konventet enstemmigt, at ingen præst måtte påtvinges at tvangsdøbe baptisters børn, altså udtryk for modstand mod enevældens befaling.¹⁵

Også uden for konventet og stænderforsamlingerne blev døberspørgsmålet diskuteret i samtiden. Op mod 1848 havde staten de facto opgivet kampen mod baptismen – endnu et skridt i retning af forsamlings- og religionsfrihed.

Kirkeforfatning?

Kirkens fremtidige kår under en forventet fri forfatning blev et vigtigt spørgsmål for konventet i løbet af 1840'erne. Hvorledes skulle Statskirken afløses? Skulle der udarbejdes en kirkeforfatning?

Professor i teologi H.N. Clausen, fremtrædende national-liberal og aktivt medlem af Københavns Konvent, havde allerede i 1835 stillet krav om religionsfrihed.¹⁶ Det blev så i 1838 fremført som andragende på Stænderforsamlingen i Roskilde af grundtvigianeren J. Chr. Lindberg. Kravet indeholdt altid et krav om sognebåndsløsning, d.v.s. den enkel-

tes ret til at vælge en anden præst end stedets sognepræst. Herved og herfra blev det et politisk spørgsmål, ikke kun et snævert kirkeligt. Sognet udgjorde kirkeorganisationens grundlag under Enevælden. Præsten var også myndighedernes repræsentant i sognet. Der var stærke økonomiske og politiske bånd mellem præst og sogn, samtidigt med, at han var ansvarlig for sine sognebørns kristelige udvikling. En mulighed for at løsne dette bånd var altså et indgreb i enevælden.¹⁷

Mange præster gik i 1840'erne ind for religionsfrihed og kirkens løsrivelse fra staten, men der var uenighed, om det kunne ske med eller uden ophør af enevælden og ophævelse af Danske Lov fra 1665.¹⁸

I 1843 blev der på konventet foreslået en synodalstruktur for kirken, altså en lovgivende myndighed bestående af valgte præster og menighedsmedlemmer, d.v.s. indre kirkelig selvstændighed frigjort fra den enevældige konge. Et konventudvalgs forslag herom blev dog forkastet af selve konventet, da man frygtede, at et mindretal kunne få bestemmende betydning. På dette punkt som på alle andre vægtige emner var der kraftige diskussioner og uenigheder i konventet igennem 1840'erne.¹⁹

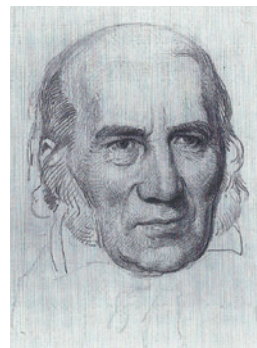
“Folkekirke”

Ordet og begrebet Folkekirke blev “opfundet” og brugt første gang af P. C. Kierkegaard i 1841 i en afhandling “Jesu Christi Kirke i Folke-Kirkerne” i *Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi*. P.C. Kierkegaard forstod ved dette ord en kirke, som var bestemt ved sproglige og nationale forhold.²⁰ Det er symptomatisk, at ordet “folke-” i denne periode blev brugt som præfix til så mange begreber, f.eks. folkeånd, folkebevidsthed og folkeblad.²¹

I sine talrige indlæg i præstekonventet om det fremtidige forhold mellem stat og kirke blev “Folke-Kirke” centralt for P.C. Kierkegaard. Han drøftede i mange år frem betydningen og indholdet af begrebet også efter 1849 og helt op i 1870'erne, idet han bestandigt understregede sin modstand mod en kirkeforfatning med synode, da det kunne medføre tvang i åndelige sager – et synspunkt som altså også deltes af Roskilde Præstekonvent.²²

Andre diskussionsemner

Konventet drøftede selvfølgelig også indgående mere indre-kirkelige forhold, f.eks. salmebogssagen, som startede i

N.F.S. Grundtvig (1783 – 1882) var ikke medlem af Roskilde Præstekonvent, men hans “ånd” var i sjælden grad til stede. Tegning af P. C. Skovgaard 1846.

1845. Man stræbte efter at udarbejde en Roskilde Konvents salmebog. Københavns Præstekonvent tumlede med de samme ønsker. Bestræbelserne fortsatte efter 1849, og resultatet blev en ny salmebog, som blev autoriseret i 1859. En af årsagerne til dette arbejde var selvfølgelig de mange nye salmer af Grundtvig.

Anderledes end de mere kirkepolitiske spørgsmål var den decideret teologiske "symbolstrid" fra 1847 om forholdet mellem skriften (Bibelen), symbolet (trosbekendelsen) og sakramenterne (dåb og nadver), hvilket især var affødt af Grundtvigs synspunkter. Det blev til teologisk-dogmatiske drøftelser på højt plan, hvor "ånderne tørnede sammen", og hvor P.C. Kierkegaard deltog intenst med sin eksegetiske kundskabsrigdom.

Grundtvig var ikke medlem af konventet, men det er indlysende, at mange af dets diskussioner tog udgangspunkt i og forholdt sig til Grundtvig, hans kirkelige anskuelser, hans kristendomsopfattelse, hans krav om religionsfrihed for præster og lægfolk samt hans salmeproduktion. Til gengæld var han et særdeles aktivt medlem af Københavns Præstekonvent.²³

Parallelt med drøftelserne i stænderforsamlingerne og præstekonventerne foregik en offentlig drøftelse i tidsskrifter og aviser.

Enevælden lukkede altså ikke ned for en offentlig diskussion af systemet.

Fra Statskirke til Folkekirke

I marts 1848 afskaffedes enevælden, og forberedelserne til demokrati med en grundlov gik i gang. Kultusminister D.G. Monrad udsendte 9/5 1848 et cirkulære, som skulle være første skridt til indførelsen af en repræsentativ kirkeforfatning parallelt til den politiske forfatning. I cirkulærets indledning skrev Monrad: "*..de stedfundne politiske forandringer ville komme til at udøve en gennemgribende Indflydelse på den danske Folke-Kirke..*" Læg mærke til stavemåden, som svarer til Kirkegaards fra 1841. Han ville indkalde en forsamling af gejstlige og lægfolk til at drøfte konsekvenserne for "Folkekirken" af de skete politiske ændringer. Det var første gang, ordet Folkekirke blev brugt officielt.²⁴

Roskilde Konvent indgav også et høringssvar på Monrads cirkulære efter diskussion på konventmødet 6-7/7 1848. Ca. 70 ud af 100 medlemmer var til stede på førstedagen, hvor cirkulæret blev diskuteret. Heldigvis havde konventet

på sit foregående møde besluttet at prøve at holde et 2-dages møde næste gang, da man altid havde haft tidspres på sine hidtidige møder. Svarets kerne var, at der skulle være plads til alle trossamfund.²⁵ Fenger formulerede på konventmødet sine konklusioner på forholdet om kirke og stat i 3 "teser":

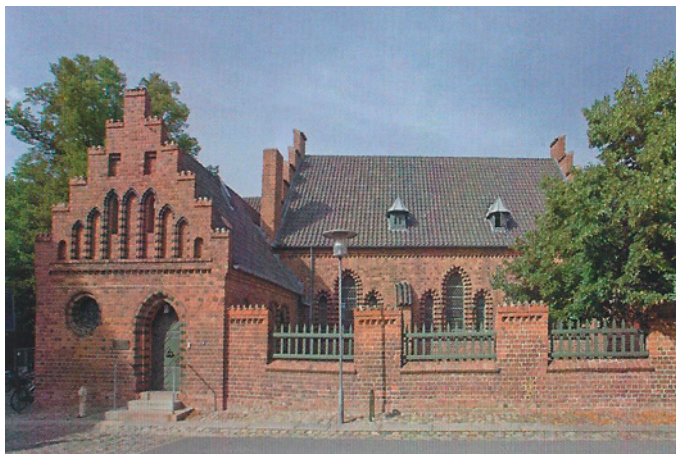
1) Danmark skal vedblive med at have en luthersk statskirke, men den skal hvile på frivillige medlemmer. 2) Andre religionssamfund skal tolereres uden indskrænkninger, og det skal være muligt uden problemer at udtræde af statskirken. 3) Og endelig: selve kirken trænger til "Oplivelse, Oplysning og Frihed".²⁶

Der indkom også svar fra alle herredskonventer på præsternes vegne.

Grundlovens bestemmelser om Folkekirken blev til efter megen diskussion 1848-49. Der anvendtes megen tid og flid på § 3. Monrads udkast hertil blev revideret i Statsrådet og underkastet drøftelser og revision i Den grundlovgivende Rigsforsamlings udvalg og plenum. Resultatet blev det stadig gældende: "Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af Staten" (§ 4 i 1953-gundloven). H. N. Clausen og Monrad måtte således opgive den påtænkte kirkesynode. I stedet indførtes § 80: "Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov" – en bestemmelse som uændret står som § 66 i nugældende grundlov.

Monrads opfattede begrebet Folkekirke i hegelsk ånd som udtryk for folkets religiøse bevidsthed, medens P.C. Kierkegaard og Grundtvig så det som en "af sproglig-nationale grænser bestemt kirke".²⁷

Statskirken gled lige over i den evangelisk-lutherske folkekirke, som fik en fortrinsret og en ensartethed i kirkeorden

*Konventhuset i dag.
Foto: Gorm Bruun Hansen.*

og kirkestyre. Der var heller ikke i konventkredse flertal for at gå videre. Men religionsfriheden blev grundlovsfæstet, og sognebåndsløsningen blev indført ved lov 1855.

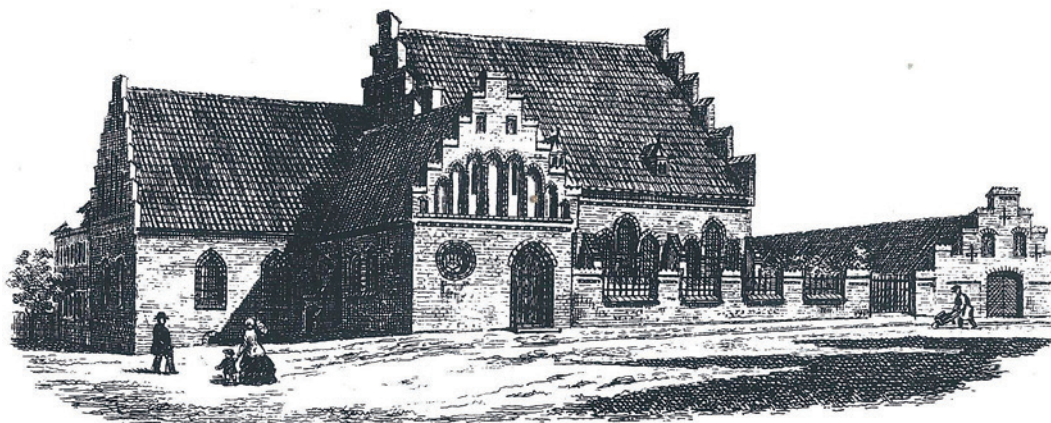
Konventets betydning

I årene 1835-1848 var Roskilde altså hyppigt centrum for diskussioner om enevældens ophør, om demokratisering, og om borgerinddragelse. Byen var til stadighed gæstet af ivrige debattører, meningsdannere, embedsmænd samt fremtidens politikere. Det må også have skabt mere liv i byen med ekstra overnatninger, bespisninger og sociale sammenkomster.

Vi skal heller ikke glemme, at det kommunale selvstyre var indført 1840 med lejlighedsvis valg og stadige politiske drøftelser.

Ifølge kirkehistorikeren Hal Koch²⁸ spillede præstekonventerne en vigtig rolle i dansk kirkehistorie i det 19. århundrede, såvel de talrige små private konventer som de større mere officielle stiftkonventer. De var en slags "gejstlige broderskaber", men især Roskildes og Københavns præstekonventer formåede at gribe ind i tidens spørgsmål og få en central plads i kirkehistorien p.g.a. deres initiativer og deltagernes overlegne dygtighed. Man kunne vove at kalde præstekonventet og måske alle konventer for en slags uofficielle rådgivende kirkelige stænderforsamlinger, som ivrigt diskuterede kirkelige og kirkepolitiske emner indenfor enevældens rammer, men med betydning for opløsningen af det enevældige system og indførelsen af et demokratisk system, herunder folkekirken. Allerede Sjællands biskop J. P. Mynster havde en fornemmelse heraf, da han om de selvbestalte-

Konventhuset i Domkirkestræde fik først sit nuværende navn i 1930'erne, medens det husede Sjællands Stiftsbibliotek. Præstekonventet holdt første gang møde i denne bygning 10/11 1931 Tegning fra ca. 1900 og nutidigt foto.

de præstekonventer sagde, at "det synes som om de i kirkelige Anliggender have anset sig som et Slags raadgivende Provindsialstænder".²⁹

Præstekonventet var endnu en brik i den stigende offentlige opinionsdannelse og udtryk for en voksende interesse for og indsigt i samfundsforhold.

Demokratiseringen af Danmark var og blev en proces – ikke en begivenhed.

Litteratur og kilder:

Forhandlingsprotokol for Roskilde Præstekonvent Aar 1842-1858 (på Sjællands Stiftsbibliotek)

Dansk Kirketidende, 1846ff (grundige referater efter hvert konventmøde fra og med mødet 15/10 1845)

F. Friis Berg: *Roskilde Konvent gennem 100 Aar*, 1942

H. J. P. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmålet I Danmark indtil 1874*, 1948

Holger Bernt Hansen: *Fynske præstekonventer. Studier over den fynske gejstlighed 1809-1848*, 1965

Otto Holmgaard: *Peter Christian Kierkegaard*, 1953

Bent Hylleberg og Bjarne Møller Jørgensen: *Et kirkesamfund bliver til. Danske baptisters historie gennem 150 år*, 1989

Per Ingesman: *Kirken 1814-1848*, i *Dansk forvaltningshistorie I. Fra middelalder til 1901*, 2000

Arne Jensen: *Baptisternes historie i Danmark indtil 1864*, 1961

Ove Korsgaard: *Kampen om folket*, 2004

Ove Korsgaard: *Folk*, 2013

P. G. Lindhardt: *Den danske kirkes historie*, VII, 1958

Niels Munk Plum: *Københavns Præstekonvent 1843-1943*, 1943

Jens Rasmussen: *Kampen for Indflydelse i Statskirken. Nicolai Faber, Fyns biskop 1834-1848*, 1996

Jens Rasmussen: *J. P. Mynster, Sjællands biskop 1834-1854*, 1999

Jens Rasmussen: *En brydningstid. Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850*, 2002

Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og grundloven i 1849*, 2009

Sjællands Stiftsbibliotek 1812-2012. *Historisk Årbog for Roskilde Amt*, 2012

Eva Tønnesen: *Sjælland Stifts almindelige skolemøder 1844-1934. Historisk Årbog for Roskilde Amt*, 2013, s. 33-46

Noter:

1 Eva Tønnesen s. 33-46

2 Berg s. 11

3 Jens Rasmussen 1996 s. 90f

4 Jens Rasmussen 1996 s. 125ff. Holger Bernt Hansen 1965

- 5 Plum s. 7-10
- 6 Berg s. 11
- 7 Plum s. 7-9
- 8 Dansk Kirketidende 31/5 1846, sp. 619-626 – skrevet af J. F. Fenger
- 9 Berg s. 11-13
- 10 Jeg kan ikke undlade at bemærke, at jeg i mit 40-årige virke i den danske gymnasieskole var begunstiget med, at netop dette lokale blev mit hyppigste undervisningslokale - i min tid benævnt nr. 12. Solemmitetssalen blev nemlig ved de store om- og tilbygninger i begyndelsen af 1920'erne forvandlet til almindeligt, men lidt mindre undervisningslokale med vinduer og lys til 2 verdenshjørner og med udsigt til Domkirken. Ordet Solemmitetssalen blev samtidigt ofte overført til den nye stadigt eksisterende sal, skabt ved at 3 undervisningslokaler på 1. sal blev nedlagt.
- 11 Forhandlingsprotokol for Roskilde Præstekonvent Aar 1842-1858. Sjællands Stiftsbibliotek
- 12 Dansk Kirkeblad 31/5 1846, sp. 621-2
- 13 Se bl.a. Plum s. 10-13
- 14 Arne Jensen s. 80ff
- 15 Dansk Kirketidende 14/12 1845, sp. 179-196. Holmgaard s. 106ff
- 16 Plum s. 7-91
- 17 Bernt Hansen s. 133-134
- 18 Glædemark s. 117-119
- 19 Glædemark s. 121-122
- 20 Glædemark s. 245
- 21 Ordbog over det danske Sprog bind 5, spalte 115-141. For en nærmere diskussion af begrebet og kategorien folk se Korsgaard 2013.
- 22 Holmgaard s. 103ff
- 23 Plum s. 7-91
- 24 Korsgaard s. 325f
- 25 Rasmussen 2009, s. 205f
- 26 Dansk Kirketidende 20/8 1848, sp. 791-2. Berg s. 28 har samme citat, men påstår, at det er P.C. Kierkegaard, som siger dette.
- 27 Lindhardt s14ff
- 28 Berg s. 7-8
- 29 Ingesman s. 445